

”והיא שעמדה”

חג הפסח בשואה

”... כי לא למזכרת אנו חוגגים את המועדים אלא חוזרים אנו בהם לתוכנם המקורי לאותה

קדושת הזמן שנשפעת גם עכשיו כבעת ההיא...”

(שורש נצחיות ישראל, מכתב מאליהו, כרך ב)

דבריו של הרב דסלר מאירים את הקשר המופלא בין יהודי למועדיו, בין מהלך הזמן ומהלך חייו של האדם. היהודי נוסע בתוך הזמן כשהמועדים הם תחנות בדרכו. בהגיעו אל תחנת המועד, הוא סופג אל קרבו את תוכנו המיוחד של החג וממשיך בכוח זה לנוע אל תחנת המועד הבאה. נמצא שקיום מחזורי של מצוות החג, מדי שנה בשנה בדיוק באותו האופן, מחזיר אותנו חווייתית אל תוכנו המקורי של האירוע הנחוג.

יד הצורר איימה לכרות גם את מעגל הזמן היהודי, מעגל מקודש מדורות, המעצב את יומו של הפרט, את לוח חיי המשפחה ואת מועדיו של הציבור. הנסיון לסכל את שמחת החג ומצוותיו בגטאות ובמחנות צפן סכנה כפולה. היתה זו אחת הדרכים להוציא את אסירי המחנות **”אל מחוץ לתחומי הזמן והמקום של החברה האנושית, כדי להופכם לעבדים קהי חושים וחסרי זהות, שבחיייהם נותר רק הווה אפור ושחוק.”**¹ והיה זה גם תהליך של טשטוש מכוון של הגבול בין קודש לחול, השולטים בהלכה ובחיים היהודיים.² תהליך זה, אשר החל בגטו והגיע לשיאו במחנה הריכוז, היה אחד מגילויי הקשים של שעבוד הנאצים.³ הנאצים בקשו ליצור בזמנים אלו אווירה מנוגדת, ובדרך זו לנעוץ חרב בלב היהדות. כאשר הגיעו ימי המועד ביצעו הנאצים התנכלויות מיוחדות, והימים - שבזמנים כתיקנם היו ימי ציפיה והכנות - היו לימי חרדה מפני הבאות. כך הפכו החגים אספקלריה

1 גוטרמן, גשר צר אל החיים, עמ' 342.

2 על פי יפה אליאך, 'שמירת המסורת היהודית בקרב האסירים היהודיים במחנות הריכוז', עמ' 156-157.

3 "הקריטריון הבסיסי המבדיל בין אדם חופשי לעבד הוא האופן בו מתייחס כל אחד מהם לזמן ולחוויות הזמן. החרות זהה עם תודעת זמן עשירה, מגוונת ויצירתית. השעבוד זהה לתחושה ולקבלה סבילה של זמן ריקני ופורמאלי". הרב יוסף זב סולוביצקי, על פי יפה אליאך, שם.

לסבל ולחורבן, ובמקביל - סמל לעמידה היהודית: יהודים נהלו מאבק לרשום לוח מאולתר, להשתמש בירח כשומר אחרון של מימד הזמן, לחוש משהו מצורתו וממשמעותו המקורית של החג, ולזכור את החג, אפילו בדרך סמלית. מתברר כי למרות הכל, הלוח היהודי לא עמד מלכת, והודיע על הימים שהם מעבר לחולין: שבת, ימים נוראים, פסח, ואפילו - פורים. מימד הזמן והשפעת החג תפשו מקום מיוחד בחג הפסח, כפי שהדבר בולט מאד בזיכרונות הניצולים.

שלוש פנים לזיכרונות חג הפסח בשואה.

האחד, אין לך חג מרובה במצוות מעשיות כחג הפסח. כיצד לחוג את הסדר, להשיג ארבע כוסות יין או דמוי יין, לקרוא הגדה, להשמר מאכילת חמץ ולהשיג זכר למצה – קשיים אלו התעוררו כבר בגטו, אך יהודים המשיכו להתמודד עמם גם במחנות העבודה ואפילו בחייהם במסתור. גם כאשר הבינו כי הם פטורים לחלוטים מחיובים אלו, התקשו להפר אותם. כך לדוגמה מבטא המסמך הייחודי שחובר בברגן בלזן – ברכת יהי רצון לפני אכילת חמץ, תפילה שחוברה עלי ידי הרבנים דיוידס ולויסון והועתקה בידי בני משפחת עמנואל.

לפני אכילת חמץ יאמר בכוונת הלב: אבינו שבשמים הנה גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך ולחוג את חג הפסח באכילת מצה ובשמירת איסור חמץ, אף על זאת דאבה לבנו שהשעבוד מעכב אותנו ואנחנו נמצאים בסכנת נפשות. הננו מוכנים ומזומנים לקיים מצוותך "וחי בהם" ולא שימות בהם, וליזהר מאזהרה "הזהר לך ושמור נפשך מאוד", ועל כן תפילתנו לך שתחיינו ותקיימו ותגאלנו במהרה לשמור חוקיך ולעשות רצונך ולעבדך בלבב שלם – אמנ!⁴

תפילה זו מבטאת את הקושי והמחסום הנפשי של האסירים לאכול חמץ גם בנסיבות אלו, ואת התהליך הפסיכולוגי-חינוכי שיצרו הרבנים על ידי תפילה זו, כדי לסייע להפנים את ההלכה כי בשעה זו שמירת החיים היא הצו העליון.

הפן השני הוא ההתמודדות עם זיכרונות המשפחה. חג הפסח מסמל את הקשר הבין דורי, ובו נתחברו חוליות של דורות, אבות, בנים ונכדים. ההתרפקות על הזיכרונות יצרה מצוקת נפש וגעגועים מצד אחד, ומצד שני - תקווה לפגישה מחודשת.

⁴ מתוך "אני מאמין", חלק: בימי שבת ומועד, עמ' 258

אולם, מעבר לכך, היתה התמודדות אחרת הקשורה בתובנות ובחוויה הפנימית של החג, והיא הקושי לחוש את משמעות החג ואת תוכנו המקורי. יהודים חונכו ותבעו מעצמם לקיים את מצוות המועד לא רק כחובה מעשית, אלא כמסר רוחני של ימי המועד, באופן שיאצילו ימים אלו גם על ימי החולין של השנה. אבל המעגל החיצוני של החיים העמיד בסימן שאלה את האפשרות להפנים את תוכן החג, ובעיקר את תוכן חג הפסח. איך ניתן לחוש מנוחת הנפש, שהיא תוכנה האמיתי של השבת? בהעדר בית ומשפחה - מה הוא חג? האם ניתן לחוש בשמחת החג כאשר האורחים הקבועים הם הפחד, הדאגה והגעגועים? האם נותרה משמעות לפסח כחג החרות? מעגל הזמן מחייב ימי עליה, ימי שמחה, ימי עצב, ימי בטחון. האם היתה אפשרות להעביר רגשות אלו מן "הימים ההם" ל"זמן הזה"?

ההקבלה בין עבדות מצרים לעבדותם של היהודים תחת המגף הגרמני עמדה על הפרק כל שנה. האמנם "עבדים היינו" בעבר, ומה אנו כעת? ומצד שני, האם יתכן שיחולו גם בנו אותם מופתים שיוציאונו מעבדות לחרות? ואולי תתקיים בנו המשאלה "לשנה הבאה בירושלים"?

דוגמה בולטת לכך עולה בזכרונותיו של הרב סיני אדלר, ניצול שואה מפראג, בעבר רב העיר אשדוד וכיום רב במבשרת ציון. הוא גורש מפראג לטרזינשטט ומשם לאושוויץ ולמטהאוזן. במחנה נורא זה ערך ליל סדר הזוי בהליכה: הם אמרו את סיפור ההגדה בעל פה, ושוחחו על משמעות החג - איך ניתן לחוג את חג החירות בתקופה של עבדות והאם אין עבדותם קשה מעבדות מצרים. המענה שהשיבו לעצמם היה כי עבודת מצרים היתה קשה יותר בשל היותה עבדות פיזית ועבדות רוחנית, אך לאחר שקבלו ישראל את התורה, אין עוד אפשרות להכניסם לעבדות רוחנית, ועבדותם היא "רק" פיזית. התורה הופכת אותם לבני חורין גם במצבים אלו.⁵

עדויות הניצולים שנביא להלן הם מתוך יחידת הלימוד שהופקה במכללה ירושלים - "סיפור של הגדה" - חג הפסח בשואה (ספר למורה ולתלמיד, מכללה ירושלים 2006), המלווה בסרט העדות "והיא שעמדה" - ניצולי שואה המספרים על התמודדותם בחג הפסח.

העדויות משלבות את שלושת הפנים של החג. המאבק על קיום המצוות או סמליהן, הזיכרונות, וחיפוש המשמעות הרלבנטית של החג.

מתוך מאות העדויות בנושא זה, בחרנו בקטעים מתוך סיפורן האישי של שתי נערות. בשני המקורות ניתן לעקוב אחר המשמעות המעמיקה והמתפתחת של

⁵ ראה עדותו של הרב אדלר בסרט "והיא שעמדה" - חרות בתוך עבדות, הוצאת המרכז ללימודי השואה, מכללה ירושלים.

משמעות החג בשנות המלחמה, במקביל לתנאי החיים המחמירים, ובשניהם בולטת רוח האדם שהגיעה לשיאה דווקא בחג זה.

המקור הראשון הוא יומנה של פלה שפס, נערה שהיתה חברה בתנועת גורדוניה בדומברובה גורניצה, ובמשך ארבע שנים רשמה יומן נדיר מכל הבחינות. היא נפטרה יום לאחר השחרור, ואחותה הביאה לארץ את יומנה. הוא פורסם בספר "בלב בערה השלהבת, יומנה של בלה שפס, מחנה העבודה גרינברג", יד ושם תשס"ב, בעריכת בלה גוטרמן. (ראו גם -

http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-

[%207074.pdf](#))

הנערה השניה היא פרל ביניש, שבזיכרונותיה שזרה את קורות קבוצת הנערות המכונות "צנרשפט" (עשיריה). רובן היו בוגרות סמינר "בית יעקב" בקרקוב, אשר עברו יחד כבת דרך מקרקוב לפלשוב, לאושוויץ ולברגן בלזן. הזיכרונות פורסמו בספר "הרוח שגברה על הדרקון" ירושלים, פלדהיים 1993.

יום שני, 19 באפריל 1943

אני רואה אותך, אמא, ואותך, אבא. אני רואה אתכם כמו אז, לפני שנים, באותם ימים מאושרים ערב פסח. אני רואה אותך, אמא, כשאת עומדת הלומת חום ליד תנור המטבח, איך את מזרזת אותנו בהכנות האחרונות לקראת החג. שרק לא נאחר ונספיק להכין הכול עד הערב!

ואני רואה אותך, אבא, איך אתה עובר במהירות מול החלונות וממהר להיכנס פנימה, לבדוק אם הכול שם כבר בסדר, שכבר שככה המהומה שבטרם חג. ואמנם הכול כבר מסודר, הכול מבהיק בניקיונו, הכול מדיף ריח של טריות. איכשהו זה אחרת מאשר בשאר החגים, אווירה מיוחדת, נעימה יותר, חגיגית יותר, שורה בערב יום טוב!...

...איפה אתם? האם עדיין אתם חיים בעמק הבכא הזה? האם גם אתם נזכרים באותם הזמנים, בסדר פסח, בנו? האם גם אתם סובלים, עוברים סבל בלי חשבון ומידה? והאם גם אתם מבכים את מר גורלנו, את ההשפלה שלנו ושלכם? סלחו לי, אני רוצה שתהיו בחיים, גם אם אתם סובלים. אני רוצה, אני מוכרחה, עוד פעם לראותכם! אני רוצה עוד לחוות אתכם את חום החיק המשפחתי! אני רוצה עוד לחוות סדר שאתה עורך, אבא!...

...וגם אליך, אחי היקר, זורמות המחשבות שלי, יום ולילה איננו חדלות לחשוב על גורלך, שהוא עוד גרוע בהרבה מגורלנו שלנו, כי אתה לבד, בודד. אתה לא מצפה לקבל שום דואר ושום חבילה, כפי שציפינו אנחנו בתקופה הראשונה, וציפיותינו התגשמו, וזאת היתה השמחה הגדולה ביותר והיא ששמרה על רוחנו לבל תיפול. ואתה נפלת לחיים הנוראים האלה בלי כל שלבי בנייים. אין לך איש שאתה יכול לומר לו – "התזכרו?" – התזכור איך היה פסח אצלנו? לבד, לבד לגמרי אתה עם מחשבותיך... מחשבותיך!... על מחשבותיך אני חושבת, משה! הייתי רוצה שיקרה נס, ובכוח הרצון שלי לבדו אצליח להעביר אליך דרישת שלום, מילות נחמה, מילים של אחות אוהבת...

...אני יודעת, מושיק, שבליל הסדר תקיף אותך תמונת המשפחה שלנו כמו חיה ויושבת סביב השולחן, תחלום בהקיץ על העבר ולא דמעה אחת תגיר על ההווה, תחשוב עלינו, על ההורים, בדיוק כמונו. כמונו תזרוק שאלה לחלל הריק – מתי כבר יבוא הסוף לייסורים האלה? ...אולי, כמונו, תיזכר בסיפור של פסח ובהיסטוריה של שחרור משעבוד שהוא מסמל. תזכור את גיבור הסיפור, אותה התגלמות של מנהיג צודק ומסור, סמל העקשנות האישית למען טובת עמו, המנהיג אשר מאס בזהב

ובחר באש, בחר בדרך החיים הקשה המובילה דרך קוצים ודרדרים אל הצדק, אל הטוב. ודאי תעלה בדעתך עד כמה העולם היום זקוק למנהיגים כאלה כמו משה, מנהיגים רבים-רבים בדמותו של משה רבנו, שימאסו גם הם בזהב ויבחרו באש, ירימו את לפיד הדמים הבווער, הקשה כל כך לנשיאה, כדי להעיר בו את מחשכי האנושות, להאיר באור בהיר את הערך "אדם". מנהיגים רבים-רבים אשר יעמיסו על כתפיהם את המשימה וייתנו דוגמה ומופת איך צריך לחיות, אשר יישאו את נס השחרור...

יום שני [רביעי], 29 באפריל 1943, ערב בעבודה

עכשיו שבע וחצי בערב. עדיין אור. המכוונות דופקות בקצב אחיד כאילו הן נשמעות למחשבות ולהרהורים כלשהם. לפני שנתיים היה אחרת גם בסביבתנו החיצונית וגם בלבבות פנימה...

...אבל היום הרי חג, והייתי רוצה לעשות היום משהו שונה, לכתוב אחרת, לא כמו בדרך כלל, כמו שהלילה הוא, ליל הסדר, נשתנה מכל הלילות. ואף-על-פי שכבר נשפכתי די ושפכתי את חיי, את מחשבתי ואת רגשותי על הנייר המת, אני מרגישה שהייתי מסוגלת היום לכתוב, לכתוב, לכתוב בלי הפסקה, בלי סוף. ...החג הזה שבו השתחררו היהודים מעבדות הוא החג האהוב עלינו מכל החגים, הוא החג הטקסי והחגיגי ביותר, החג שקשר אותנו בקשר החזק ביותר למעגל המשפחתי, החג שמעורר הכי הרבה זיכרונות, מחשבות...

היום נעמוד בליל הסדר הזה כשאנחנו קרועות מכל מה שהכי יקר, הכי קרוב והכי נעים לנו, נעמוד בודדות, עזובות, אומללות, כל אחת ליד המכונה שלה. ודמעות יישפכו, ומבעד למסך הדמעות תראה כל אחת את שולחן הסדר המסורתי וסביבו את יקיריה ואת עצמה ביניהם. אולי בתוך רעש המכונה תשמע את מילות ההגדה שאבא קורא ומסביר את פירושו, תשמע את בכייה השקט של אמא שסבל העבדות העתיקה במצרים נוגע ללבה, תשמע את ארבע הקושיות ששואל הצעיר במשפחה... לרגע המכונה משנה את קצב דפיקותיה האחיד ומשמיעה "היזהרי, היזהרי, ללוש מתקרב!" וענן המציאות השחור מכסה את המחזה הדמיוני....

...משהו דומה התרחש באותם רגעים. ישבנו אילמות, שקועות בצלילים, מתבוננות בנקודה אחת, והנשמות שלנו שנתקלו בנשמה הקרבה, המוזיקה, המריאו הרחק, הרחק.... רעש המכוונות אינו מפריע כלל למחשבות, להפך: אפילו מסייע להרהורים, איני שומעת דבר זולת הרחש האחיד הזה, המשמיע קצב אחד... במחנה התקיים הסדר. האם דמה ולו במעט לסדר שערכו פעם אבותינו? האם הטעם

והמשמעות הנכונה של הסדר הורגשו בכלל? אולי בכך מילאו רק את החובה המינימלית כלפי המסורת והדת, קיימו את המצווה שלא להזניח את הטקס הנצחי. וזה רק עורר כאב גדול יותר וגעגועים גדולים יותר לאלה שאבדו לנו, שבלעדיהם אי אפשר לחקות כלום ולחזור על כלום ממה שהם עשו...

אולי לנו, במשמרת הלילה, היה טוב יותר שהכאב הזה נחסך מאתנו ולא חווינו את האכזבה והטעם המר לאחר הניסיון הבלתי מוצלח, ונחסכה מאתנו האכזבה מכך שהרגש שציפו לו לא התעורר. בזיכרונות נשאר לנו סדר לא מחולל, טהור, אמותי. תוק, תוק, תוק, דופקות המכונות, האם את זוכרת, הא את זוכרת, הן שואלות אותי. ועל יריעת הבד ההולך ונארג אני רואה שולחן. שולחן מכוסה מפה לבנה כשלג. על החלק הצדדי של השולחן עומד מגש גדול ועליו ארבעה פמוטים גדולים עתיקים. על החלק העיקרי של השולחן מונחת צלחת הסדר ועליה הסימנים המובהקים של מכות מצרים ומסביב מכסיפים גביעים. על ספה קטנה יושב אבא שעון על כרים, לבוש קיטל לבן. לידו האח שלנו, ממול אני עם אחותי. קרוב יותר לדלת המטבח יושבת אמא חגורה סינר תחרה לבן שירשה מסבתא, שגם היא השתמשה בו רק בליל הסדר. אבא קורא בשקט בהגדה ומסביר אותה, מסב את תשומת הלב לפסוקים מסוימים, מוסיף פרשנות משלו, האומרת שהיום מתרחשים אותם דברים עצמם. אמא מנגבת את דמעותיה ומזכירה לבני המשפחה שהמלחמה הביאה עליהם מצוקה ואומללות, בוכה על הבנים הנעדרים משולחן הסדר בבתים מסוימים, כי שלחו אותם למחנות לעבודת כפייה. כך זה היה רק לפני שנתיים. תוק, תוק, תוק, רק לפני שנתיים, ולי נדמה שעבר נצח, שאותם חיים אז היו רק חלום, ואילו אני חייתי מאז ומעולם כמו שאני חיה עכשיו. לפני שנתיים השווה אבא בין סבלות העבדים במצרים לסבל היהודים בימינו. לפני שנתיים עוד היו השוואות כאלה אפשריות, היום כבר אין מקום להשוואה....

(בלה שפס, בלב בערה שלהבת, בעריכת בלה גוטרמן, עמ' 63-56)

מזיכרונותיה של פרל ביניש

פרל תיארה את תחושתה בחג הפסח במשך ארבע שנים.

פסח תש"ב, גטו קרקוב:

...פסח עמד בפתח, ולמרות כל הקשיים סביבנו, התכוננו לחגוג אותו בכל יפעת הדרו. מצות, יין שהכנו מצימוקים, קנינו מעט סלק להכנת חמיצה, כמה בצלים והרבה תפוחי אדמה. חשנו עצמנו כה עשירים ומאושרים על כי עלה בידינו להשיג

את כל אותם מרכיבי יסוד. השולחן היה מכוסה במפה לבנה צחה כשלג, ערוך בכלי חרסינה משובחים, אותם הצלחנו לשמור כדי ליפות בהם את שולחן החג, והגביעים נצצו באור הקלוש. אמי הייתה לבושה בשמלת השבת שלה העשויה משי, ופניה המעוטרות סביב בצווארון הלבן המסולסל, לבשו ארשת רצינית...

פסח תש"ג, מחנה העבודה פלשוב:

... פעמי אביב רחפו באוויר, חג הפסח קרב ובא. תקווה מחודשת חדרה ללבנו. אין ספק כי בבוא חג החירות, ישוב ויגאל ה' את עמו המתייסר תחת ידו של פרעה בן זמננו, כפי שגאלנו לפני דורי דורות. כך מתוך ניצוץ של תקווה, עסקנו בהכנות לפסח. יהא עלינו להחזיק מעמד ללא לחם במשך שמונה ימים. לחם! היה זה המצרך היחיד אותו קבלנו בכמות שהספיקה לקיים את נפשנו. עלינו לטכס עצה כיצד להשיג תפוחי אדמה וקולרבי במקום הלחם. לא הייתה זו משימה קלה כלל ועיקר. שאלנו את פי הרבנים שעבדו בספריית המחנה, וקבלנו פסק הלכה מפי הרב יוסף הירש לפיו מותר לנו, לאור התנאים הקשים בהם אנו חיים, לאכול קטניות בפסח זה. אחרי ככלות הכל, לא מדובר בחמץ ממש, הסביר לנו.

... באחת מסדנאות המחנה היה מצוי תנור, ששימש לחימום וניקוי שערות הסוסים בהן השתמשו לייצור מברשות. במקום זה, תחת אפס של הנאצים, נאפו מצות בידי אסירים, מתוך דביקות עילאית. יתכן כי מהירות אפייתם עלתה על חפזונם של בני ישראל הנמלטים מפני פרעה במצרים, אך מצות נאפו במחנה הריכוז פלאשוב, לפי כל דקדוקי הכשרות המחמירים ביותר.

... שפר גורלנו ואף אנו הנשים זכינו באחת המצות הללו, עליהן ברכנו בליל הסדר הראשון. בשאר ימות החג אכלנו תפודים, עדשים ושעועית כאשר הצלחנו להשיגם. כשלא עלה הדבר בידינו - רעבנו. כך עברנו את חג הפסח בשלום.

פסח תש"ד, פלשוב:

...פעמי האביב החלו נשמעים וקרני השמש הצליחו להבקיע את מעטה הקדרות שעטף את מחנה פלאשוב. השמש זרחה באורה הבהיר כמאז ומתמיד, מחממת את ליבנו ומחדירה קרן תקווה לחיינו האומללים. פסח התקרב ובא אף הוא, חג הניסים, האומנם בזכותו יתחולל עבורנו נס?...

...שבוע הפסח היה קשה, המזון היה מצומצם, מנות הלחם והקמח הקבועות היו אסורות עלינו, כמובן. הצלחנו להשיג בדי עמל, מעט תפוחי אדמה ופקעות סלק וכך,

ב"ה, החזקנו מעמד באותו פסח. עברנו את הפסח השני לשהותנו בפלאשוב, כפי שעברנו את הראשון, בשלום...

(פרל ביניש, הרוח שגברה על הדרקון, עמ' 261)

עדויות אלו הן בבואה קטנה למכלול הרגשות והתגובות שיצר חג הפסח בתקופת השואה. באופן סמלי, גם מרד גטו ורשה פרץ כאשר שרידי יהודי ורשה עורכים את הסדר.

משמעות החג קבלה גוון אחר עם השחרור. חג הפסח תש"ו היה חג הפסח הראשון שערכו הניצולים כבני חורין. בחג זה חל חיבור מחדש למשמעות ההיסטורית הראשונית, היציאה מן העבדות, החרות, ורבים מהניצולים הוסיפו גם קטעים ופרושים משלהם להגדה של פסח. הם פתחו בליל הסדר את סגור ליבם וספרו על עבדות מצריים של ימינו, והיו גם שהוציאו חפצים ששמרו מן המחנה, והעלו אותם על שולחן הסדר, לאות כי "עבדים היינו", ו"לא אחד בלבד עמד עלינו לכלותינו... והקב"ה מצילנו מידם".

על פי העיקרון שקבע הרב דסלר, "כ... לא למוכרת אנו חוגגים את המועדים אלא חוזרים אנו בהם לתוכנם המקורי לאותה קדושת הזמן שנשפעת גם עכשיו כבעת ההיא...". אם נרצה להכיל את קדושת המועדים, עלינו לתור אחר רעיון מהותי בחג הפסח אשר בכוחו להניע את מהלך חיינו כיהודים ולזהות במצוות החג או במנהגים שנשתמרו במסורת החג, את הביטוי לרעיון זה. יהי רצון שנוזכה לגאולה השלמה במהרה בימינו.

אסתר פרבשטיין

ראש המרכז ללימודי השואה

מכללה ירושלים

